

Θεραπίες των Νοσημάτων στο Βυζάντιο

Νικόλαος Σταυρακάκης

Treatment of Diseases in the Byzantine Era

Abstract at the end of the article

Νοσηλεύτης ΤΕ, ΜSc, Τακτικό
Πνευμονολογικό Ιατρείο, Γενικό Νοσοκομείο
Ηρακλείου «Βενιζέλειο», Ηράκλειο Κρήτης

Τακτικό Πνευμονολογικό Ιατρείο,
Γενικό Νοσοκομείο «Βενιζέλειο»,
Ηράκλειο Κρήτης

Υποβλήθηκε: 13.6.2014
Επανυποβλήθηκε: 10.8.2014
Εγκρίθηκε: 10.10.2014

Υπεύθυνος αλληλογραφίας:
Νικόλαος Σταυρακάκης
Τ.Θ. 621
715 00 Κοκκίνη Χάνι
Ηράκλειο Κρήτης
Τηλ.: 6974 740 046
e-mail: nstayrakakis@hotmail.com

Εισαγωγή: Κατά την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας (330-1453 μ.Χ.), η ιατρική γνώση και πρακτική (βασισμένη στην αρχαιοελληνική), σταδιακά εξελίχθηκε και βελτιώθηκε από τους ιατρούς, και εφαρμόστηκε σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Η Ιατρική αφορούσε όχι μόνο στην πρόληψη και τη διάγνωση των νοσημάτων αλλά ταυτόχρονα στόχευε στη θεραπεία και την αποκατάσταση. **Σκοπός:** Διερεύνηση μεθόδων και θεραπευτικών πρακτικών αποκατάστασης των νοσημάτων κατά τη βυζαντινή περίοδο. **Υλικό και Μέθοδος:** Έγινε βιβλιογραφική αναζήτηση από το Δεκέμβριο 2012 μέχρι και το Μάιο 2013 σε ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία έντυπης και ηλεκτρονικής μορφής, κυρίως στις βάσεις δεδομένων PubMed και TLG, καθώς και σε επιλεγμένα άρθρα/κείμενα με τη μέθοδο “hand search”. **Αποτελέσματα:** Σύμφωνα με την επιλεγμένη βιβλιογραφία, ένας μεγάλος αριθμός ασθενειών ήταν γνωστές από τη βυζαντινή περίοδο. Τα κυριότερα νοσήματα, τα οποία απασχόλησαν τη βυζαντινή Ιατρική ήταν: νοσήματα του αίματος, του γαστρεντερικού, γυναικολογικά, δερματολογικά και ενδοκρινικά, καρδιολογικά, νευρολογικά και νεφρολογικά, κακοήθειες, ορθοπαιδικά, παιδιατρικά, πνευμονολογικά, ρευματολογικά, λοιμώδη κ.λπ. Για τη διαχείρισή τους υπήρχαν εξειδικευμένες θεραπευτικές παρεμβάσεις και πρακτικές που στόχευαν στην ίαση και την αποκατάσταση των πασχόντων. Οι μέθοδοι αυτές, εκτός από τη φαρμακευτική αγωγή, περιελάμβαναν υγιεινοδιαιτητικές και φυσικοθεραπευτικές μεθόδους, οι οποίες πολλές φορές ήταν κοινές για τα διάφορα προβλήματα υγείας. **Συμπεράσματα:** Με τροποποιήσεις από την αρχαιοελληνική καταβολή, οι θεραπευτικές πρακτικές της ίασης των νοσημάτων παρέμειναν ενεργές στη βυζαντινή Ιατρική και είχαν εφαρμογή σε όλη την αυτοκρατορία. Η εξέλιξή τους από τους βυζαντινούς ιατρούς προήγαγε σταδιακά την ποιότητα θεραπείας και βελτίωσε το επίπεδο υγείας και επιβίωσης των κατοίκων της βυζαντινής επικράτειας.

Λέξεις ευρετηρίου: Βυζαντινή αυτοκρατορία, βυζαντινή θεραπευτική, βυζαντινή Ιατρική, βυζαντινοί ιατροί

Εισαγωγή

Κατά την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας (330–1453 μ.Χ.) η επιστημονική θεραπεία της νόσου γινόταν κατά βάση στα *καταγώγια*, στους *ξενώνες* και στα *νοσοκομεία* που υπήρχαν στη βυζαντινή επικράτεια.^{1–3} Τα ευαγή αυτά ιδρύματα^{1,4} πρόσφεραν ιατρικές και νοσηλευτικές υπηρεσίες στους Βυζαντινούς

μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας το 1453. Οι Ξενώνες της Κωνσταντινούπολης που παρείχαν ιατρονοσηλευτική φροντίδα ήταν: ο Ξενών του Γλαβά, της Ειρήνης, της Ειρήνης στο Πέραμα, του Ευβούλου, του Θεοφίλου, των Κοσμά και Δαμιανού, του Κράλη, του Λιβός, των Μαγγάνων, του Μαρκιανού, του Μυρελαίου, του Παντελεήμονος, του Παντοκράτορος,⁵ του Πετρίου, του Σαμφών, της Θεοτόκου της Ευεγέτιδος, των Σαράντα μαρτύρων και του Χριστοδότου.¹

Η αντιμετώπιση των ασθενειών στηριζόταν στα ιατρικά συγγράμματα και εγχειρίδια των: Ιπποκράτη (460–377 π.Χ.), Αριστοτέλη (384–322 π.Χ.), Γαληνού (129–199 μ.Χ.), Ορειβασίου (325–403 μ.Χ.), Αέτιου Αμιδηνού (502–575 μ.Χ.), Αλέξανδρου Τραλλιανού (525–605 μ.Χ.), Παύλου Αιγινήτου (625–690 μ.Χ.), Παλλαδίου (6ος αιώνας) κ.ά. Ακόμη και οι μεταγενέστεροι ιατροί, όπως οι Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (610–641 μ.Χ.), Λέων ο Ιατροσοφιστής (9ος αιώνας), Συμεών Σηθ (δεύτερο μισό 11ου αιώνα), Μιχαήλ Ψελλός (1018–1096 μ.Χ.), Μάξιμος Πλανούδης (1255–1305 μ.Χ.), Νικόλαος Μυρεψός (αρχές 13ου αιώνα) κ.ά. είχαν σαφώς επηρεαστεί από τους προηγούμενους. Αυτοί ανέπτυξαν περισσότερο τα επιστημονικά ιατρικά δεδομένα και παρουσίασαν πρωτότυπες για την εποχή τους αντιλήψεις που αφορούσαν στη θεραπεία και την αντιμετώπιση των νοσημάτων, όπως φυσικοθεραπευτικές, χειρουργικές και φαρμακευτικές αγωγές.⁶

Σκοπός

Σκοπός της εργασίας ήταν η διερεύνηση του τρόπου και των ιατρικών αντιλήψεων για την αντιμετώπιση των νοσημάτων την εποχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Υλικό και Μέθοδος

Πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική αναζήτηση σε ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία έντυπης και ηλεκτρονικής μορφής, κυρίως στις βάσεις δεδομένων PubMed και TLG, σε επιλεγμένα άρθρα-κείμενα με τη μέθοδο “hand search”, από το Δεκέμβριο 2012 μέχρι το Μάιο 2013. Οι λέξεις-κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν για την ανασκόπηση ήταν «βυζαντινή Ιατρική», «βυζαντινή αυτοκρατορία», «βυζαντινοί ιατροί», «βυζαντινή θεραπευτική», “Byzantine medicine”. Βρέθηκαν 24 άρθρα, από τα οποία 10 χρησιμοποιήθηκαν, ενώ τα υπόλοιπα αποκλείστηκαν λόγω της γενικής αναφοράς που περιείχαν στη θεραπευτική αντιμετώπιση των νοσημάτων. Ως κύριες βιβλιογραφικές πηγές χρησιμοποιήθηκαν τα πρωτότυπα κείμενα των Ορειβάσιου, Αέτιου Αμιδηνού, Παύλου Αιγινήτου και Αλέξανδρου Τραλλιανού από τα *Corpus medicorum*

Graecorum, Anecdota medica Graeca και *Physici et medici Graeci minores*, καθώς και επιλεγμένα αποσπασματικά κείμενα από την ελληνική Πατρολογία (*Patrologia Graeca*).

Αποτελέσματα - Συζήτηση

Νοσήματα και αντιμετώπιση

Νοσήματα του αίματος. Αυτά αναφέρονται με τους γενικούς όρους, όπως *ωχρότης, καχεξία, ισχνότης* και οφείλονται στην παρουσία *μέλανος* ή *μελαγχολικού αίματος*.⁶ Θεραπευτικά, χορηγούνται σκευάσματα ζωικής, φυτικής ή χημικής προέλευσης και προτείνεται η άρση του αιτίου που προκαλεί τη νόσο.⁷ Συγκεκριμένη διαιτητική αγωγή συστήνεται από τον Αέτιο,⁷ ενώ ο Συμεών Σηθ προτείνει την κατανάλωση σκόρδου γιατί υποστηρίζει ότι προάγει την αιμοποίηση «...σκόρδον...λεπτύνει τό αίμα, έρυθραίνει τό πρόσωπον...».⁸ Γυμναστική και αποφυγή συγκεκριμένων τροφών συνιστά ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ειδικά των αλίπαστων «...των ταριχευτών απέχου...».⁹ Ο Μιχαήλ Ψελλός συστήνει τροφές που προάγουν την αιμοποίηση.¹⁰ Οι φαρμακευτικές ουσίες χορηγούνταν με τη μορφή αντιδότην, εμπλάστρων, σκόνης, αφεψημάτων κ.λπ.⁶

Ανοσολογία. Δεν γίνεται αναφορά για παρασκευή και χορήγηση εμβολίων, αλλά για προσπάθειες ανοσοποίησης του οργανισμού με χορήγηση διαφόρων αντιδότην ώστε να προκληθεί διέγερση του ανοσοποιητικού συστήματος. Η εν λόγω πρακτική είχε μεγαλύτερη εφαρμογή σε περιπτώσεις δήγματος ιοβόλου ζώου.⁶ Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Αέτιου, για τη θεραπεία δαγκώματος οχιάς «...καί αύτήν τήν έχιδναν, άποδέρας καί έψήσας, χωρίς κεφαλής, καί ούρās καί τών έντοσθίων, δίδου φαγειν όλην... τήν δε άποκοπεΐσαν κεφαλήν, λαβίδι κατέχων, άκριβώς έπιτίθει τώ δήγματι...καί άφαρπάσεις τόν ίόν...».¹¹ Σκοπός αυτής της τεχνικής ήταν η διέγερση της άμυνας του οργανισμού έναντι του δηλητηρίου. Ο Παύλος Αιγινήτης ακολουθούσε παρόμοιες πρακτικές για την ενεργοποίηση του ανοσοποιητικού. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του για το τσίμπημα του σκορπιού «...ό πλήξας σκορπιός λειοτριβηθείς καί έπιτιθέμενος τώ πλήγματι...».¹²

Νοσήματα του γαστρεντερικού συστήματος. Σε όλα σχεδόν τα νοσήματα του γαστρεντερικού προτεινόταν διαίτα, η οποία ήταν διαφορετική για κάθε είδος νοσήματος. Κατά τον Αέτιο, στο έλκος του στομάχου συνιστάτο αποφυγή πάσης δρυσιμαγείας και χορήγηση ειδικών τροφών από χυλό κριθαριού, πλιγούρι και μέλι.¹³ Ανάλογες παρεμβάσεις αναφέρονταν και για τη γαστρίτιδα, προστίθετο όμως και η *πίττωσις* (θερμό επίθεμα κατασκευασμένο από πίσσα και λάδι για ανακούφιση από τις στομαχικές ενοχλήσεις).

Επί γαστρορραγίας, χρησιμοποιούνταν φυτικά παρασκευάσματα για αιμοστατική χρήση, καθώς και φλεβοτομία.^{6,7} Για τις κακοήθειες προτεινόταν φλεβοτομία, επιθέματα φυτικών και χημικών ουσιών (νίτρο, λιθάργυρος, ανθρακικός μόλυβδος κ.λπ.), διαιτητική αγωγή, χειρουργική παρέμβαση και φυτικά σκευάσματα ως αντίδοτα για τη νόσο.⁶ Η σπαστική κολίτιδα κατά τον Αέτιο θεραπευόταν με υποκλυσμούς, υποκαπνισμούς, βεντούζες και φυτικά φαρμακευτικά σκευάσματα.⁷ Κατά τον Ορειβάσιο, ο ειλεός λυόταν με χορήγηση φυτικών σκευασμάτων και ειδικά μετά από χρήση αφεψήματος άνηθου και λαδιού.¹⁴ Στην περίπτωση της *λειεντερίας*, η θεραπευτική αντιμετώπιση περιελάμβανε υγιεινοδιαιτητική αγωγή (*τρίψεις, μαλάξεις, πίττωσις, ηλιοθεραπεία, ποσιοθεραπεία, λουτροθεραπεία*)^{7,13} και φαρμακευτική θεραπεία (ζωικές, φυτικές ή χημικές ουσίες, οι οποίες χορηγούνταν με τη μορφή σιροπιών, αντιδότων, αφεψημάτων ή υποκλυσμών).^{6,13} Η δυσπεψία και η διαταραχή της πέψης, καθώς και τα ηπατικά νοσήματα αντιμετώπιζονταν υγιεινοδιαιτητικά, με φάρμακα και άσκηση.

Γυναικολογία-Μαιευτική. Στη βυζαντινή θεραπευτική, ως γυναικολογικές παθήσεις αναφέρονταν οι διαταραχές της εμμήνου ρύσεως, οι φλεγμονώδεις παθήσεις της μήτρας, οι κολπίτιδες, οι κακοήθειες, η στειρότητα και η *υστερική πνίξ* (υστερικό shock). Στη μαιευτική αναφέρονταν οι καθ' ἑξιν αποβολές, η δυστοκία, η έκτρωση, η αποβολή του νεκρού εμβρύου κ.λπ.⁶ Οι διαταραχές της εμμήνου ρύσεως αντιμετώπιζονταν με θερμά επιθέματα και φυτικά σκευάσματα,¹⁵ ενώ η δυσμηνόρροια με ειδικό κοιλιακό επίθεμα, το οποίο αποτελείτο «...*εκ κηρού, πιπυίνης, κολοφωνίας, ασβέστου, στυπτηρίας σχιστής, αρσενικού...*».⁷ Οι μητρορραγίες αναχαιτίζονταν με πρακτικούς τρόπους, όπως τοποθέτηση στον κόλπο μαλλιού εμποτισμένου με λάδι και κρασί,⁷ με βεντούζες,¹⁵ με διάφορα φαρμακευτικά σκευάσματα και λουτροθεραπεία.⁷ Οι φλεγμονώδεις παθήσεις της μήτρας αντιμετώπιζονταν από τον Παύλο Αιγινήτη με φυτικά φαρμακευτικά σκευάσματα,¹² ενώ ο Νικόλαος Μυρεψός σύστηνε θεραπευτικές εγχύσεις «...*ναρδίνου συσκευασία ένιεται... επί γυναικών τή μήτρα...*».⁷ Για το υστερικό shock χρησιμοποιούνταν χημικά σκευάσματα σε μορφή εισπνεόμενων και ο Αέτιος συνιστούσε, η ασθενής «...*ζεστό ξύδι να βάλει στα ρουθούνια της μήτης για να αρχίσει να φτερνίζεται...*».¹⁶ Οι κακοήθειες προτεινόταν να αντιμετωπίζονται με φάρμακα και κολπικές πλύσεις, ενώ γινόταν και χρήση επιθεμάτων.⁶ Για την αντιμετώπιση της γυναικείας στειρώσεως αναφέρονταν διάφορες τεχνικές, οι οποίες συνίσταντο στη χορήγηση διαλυμάτων ή φυτικών επιθεμάτων.⁶ Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν για το βάλαμο, το οποίο «...*στις γυναίκες που δε συλλαμβάνουν, βοηθά*

στη σύλληψη, όταν τοποθετηθεί στην κοιλιά...».⁸ Για την αντισύλληψη από τον Αέτιο χρησιμοποιούνταν διάφορες κολπικές αλοιφές και υπόθετα, καθώς και φάρμακα από του στόματος. Για την ανδρική αντισύλληψη συστηνόταν η επάλειψη του πέους με φυτικές ουσίες, οι οποίες θεωρούνταν σπερματοκτόνες. Οι συγκεκριμένες ουσίες ήταν κυρίως ρητινούχες, όπως η *κηκίδα* (ρητινούχος ουσία αραβικής προέλευσης από φλοιό δρυός) και η ρητίνη κέδρου.¹⁶ Οι καθ' ἑξιν αποβολές αντιμετώπιζονταν με φαρμακευτική αγωγή και λουτροθεραπεία.⁷ Στην περίπτωση της δυστοκίας, η θεραπευτική παρέμβαση ήταν άμεση με σκοπό τη διαδικασία επίσπευσης του τοκετού. Η παρέμβαση αυτή ήταν φαρμακευτική και φυσικοθεραπευτική.⁶ Η φυσικοθεραπευτική παρέμβαση περιελάμβανε τη βύθιση της επιτόκου σε δεξαμενή θερμού ύδατος «...*η πάσχουσα να μπαίνει σε δεξαμενή ζεστού νερού...*», με σκοπό την επίσπευση της όλης διαδικασίας.⁷ Φαρμακευτικά, η δυστοκία αντιμετώπιζόταν με τοπική χρήση φυτικών ουσιών,¹⁶ με αφεψήματα και με υποκαπνισμό.⁸ Σε περίπτωση που δεν επιτυγχανόταν τοκετός, παρ' όλες τις θεραπευτικές παρεμβάσεις, συστηνόταν ο θάνατος του κυήματος διά φαρμάκων ή εμβρυοτομίας. Κατά τον Αέτιο «...*βέλτιστον ἐστὶ τοῦ ἐμβρυοτομηθῆναι τό φθεῖραι...*».¹⁶

Εκτρώσεις. Αναφέρονται με τους όρους *εκτρωσμοί* και *αμβλώσεις*.¹⁷ Η εκούσια αμβλωση απαγορευόταν διά νόμου και η εκκλησία ήταν αντίθετη σε τέτοια πράξη.¹⁸ Επίσημα, η έκτρωση γινόταν για ιατρικούς λόγους και αυτοί ήταν συνήθως ανατομικές δυσπλασίες των γεννητικών οργάνων.¹⁶ Το αποτέλεσμα της έκτρωσης ονομαζόταν *παιδοκτονία* και η γυναίκα που έκανε τέτοια πράξη, θεωρείτο *μιαρή*¹⁷ (Ο ιστορικός Προκόπιος μέμφεται τη Θεοδώρα, σύζυγο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, για τον έκλυτο βίο της και για τις *παιδοκτονίες* που διέπραξε λόγω των πολλαπλών αμβλώσεων, θεωρώντας την *μιαρή*).^{17,19} Οι φυσικοί τρόποι, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν από τη γυναίκα που ήθελε να κάνει εκούσια έκτρωση ήταν: να κινείται, να κάνει αναπηδήσεις, να σηκώνει βάρη και να κάνει υποκλυσμούς και μαλάξεις στην περιοχή του εφηβίου και της οσφύς την ώρα του λουτρού.¹⁶ Η έκτρωση υποβοηθούταν φαρμακευτικά με χρήση *ελλέβωρου* και *κέδρου* που «...*τα ζωντανά έμβρυα σκοτώνει...*».⁷

Δερματολογία. Τα σημαντικότερα δερματολογικά νοσήματα, τα οποία απασχόλησαν τους Βυζαντινούς ήταν: *κνησμός, τριχόπτωσης, πιτυρίασις, αλωπεκία*,²⁰ *έρπης ζωστήρ*,¹⁵ *λέπρα*²¹ κ.λπ. Αναφέρονταν ακόμη και με τους όρους *ερύθημα, εξάνθημα, κνησημονή, κατάρρηξις, οίδημα* και *κνησμούδης διάθεσις* κ.ά.⁶ Κατά τον Αέτιο Αμιδηνό, η γενική θεραπεία των δερματολογικών νοσημάτων συνίστατο στην αποφυγή λήψης όξινων τροφών και ποτών.¹³

Επίσης, δίνονταν φαρμακευτικά σκευάσματα ζωικής, φυτικής ή χημικής προέλευσης για χορήγηση από το στόμα, υπογλώσσια ή τοπικά.⁶ Ακόμη, χρησιμοποιούνταν υποκλυσμός, φλεβοτομία και λουτροθεραπεία. Ο κνησμός θεραπευόταν με πλύση από αφέψημα, ιδιαίτερα της μολόχας, επαλείψεις με λάδι, φλεβοτομία και λουτροθεραπεία.²² Για την αντιμετώπιση της τριχόπτωσης συστήνονταν φαρμακευτική και διαιτητική αγωγή. Η διαιτητική αγωγή περιελάμβανε λαχανικά, όπως κρεμμύδι, σκόρδο, πράσο, μαρούλι, κρέας βοδινού, θαλάσσια όστρακα κ.λπ., ενώ φαρμακευτικά χρησιμοποιούνταν ο λωτός και το λάβδανο.⁷ Για την αντιμετώπιση της πιτυρίασης συστήνονταν λουτροθεραπεία και χρήση δαφνέλαιου.⁶ Για τη θεραπεία της αλωπεκίας γινόταν σηπτική χειρουργική παρέμβαση, η οποία συνίστατο σε σκαριφισμούς του πάσχοντος τμήματος και ακολουθούσε φαρμακευτικό επίθεμα από «...σκόνη καλαμιού, νίτρο, κάρδαμο και υγρή πίσσα...», και ως αναισθητικό για τη διαδικασία του σκαριφισμού χρησιμοποιούσαν καμένο δέρμα κροκόδειλου.¹⁴ Ο Παύλος Αιγινήτης σύστηνε να τοποθετείται στην περιοχή της αλωπεκίας καμένο δέρμα φιδιού για να εμφανιστούν τρίχες.¹² Ο έρπης ζωστήρ αντιμετωπιζόταν με τοπική θεραπευτική αγωγή, της οποίας ως βασικό της συστατικό ήταν ο ράμνος ή το κουνουπίδι «...το κουνουπίδι τον έρπητα θεραπεύει...».⁷ Η λέπρα αντιμετωπιζόταν με τη χρήση χημικών, φυτικών και ζωικών ουσιών, με τη λουτροθεραπεία⁷ και τα αμμόλουτρα.^{7,14} Τοπικά, γινόταν χρήση θείου.⁷

Ενδοκρινολογία. Στο πεδίο αυτό αναφέρονται τα νοσήματα της βρογχοκήλης, της κακοήθειας του θυρεοειδούς αδένου, της ανδρικής στειρότητας, του σακχαρώδους διαβήτη και της παχυσαρκίας.⁶ Η βρογχοκήλη αντιμετωπιζόταν φαρμακευτικά και χειρουργικά.²² Η φαρμακευτική αντιμετώπιση έγκειτο στη χορήγηση φυτικών, χημικών και ζωικών σκευασμάτων, με μορφή εμπλάστρων, αλειμάτων και μαλαγμάτων. Οι κυριότερες χημικές ουσίες που χρησιμοποιούνταν ήταν *ασβέστης, χαλκός, θειάφι, τέφρα*, οι φυσικές ήταν το *βδέλλιον, το πύρεθρον, η κικίδα* και η *τερεβινθίνη*, ενώ οι ζωικές ήταν *κυνεία κόπρος, μέλι και κηρός*.⁶ Ο καρκίνος του θυρεοειδούς διακρινόταν σε καλοήγη και κακοήγη. Η θεραπεία παρέχεται ανάλογα με τον τύπο. Ο Ορειβάσιος χρησιμοποιούσε ζωικά και φυτικά σκευάσματα,¹⁴ ενώ ο Διοσκουρίδης σύστηνε *βδέλλιον*, το οποίο είχε «...δύναμη θεραπευτική, μαλακτική και διαλυτική...».²³ Η ανδρική στειρότητα, η οποία απαντάται με τον όρο *ασυλληψία*, αντιμετωπιζόταν υγιεινοδιαιτητικά, με φάρμακα και χειρουργεία.¹⁶ Υγιεινοδιαιτητικά συστήνονταν τροφές που ενίσχυαν το σπέρμα, όπως κουκιά, σύκα κ.λπ. και αφροδισιακά όπως το *ορμικόχορτο, η ρόκα*

και ο *δυσόσμος*. Χειρουργικά γινόταν παρέμβαση για την αποκατάσταση των διαμαρτιών της περιοχής¹⁶ και κυρίως του υποσπαδία. Ο σακχαρώδης διαβήτης αναφερόταν από τον Αέτιο ως *διάρροια ούρων*,⁶ από το Ρούφο Εφέσιο ως *υδατώδης ούρησις*²⁴ και από το Λέοντα Ιατροσοφιστή ως *διαψακόν πάθος*.¹⁵ Η προτεινόμενη θεραπεία σκοπό είχε τη μείωση των παραγομένων ούρων και της πολυδιψίας, και αυτό επιτυγχανόταν με ειδική δίαιτα, φυσικοθεραπεία και φάρμακα. Η ειδική δίαιτα περιελάμβανε κατανάλωση τροφών, όπως χοιρινό κρέας, κρασί, τυρί, ψάρια, μήλα κ.λπ., ενώ απαγορεύονταν τα αλμυρά, τα αμύγδαλα και τα ξηρά σύκα.²⁴ Η παρεμβατική θεραπεία έγκειτο στη χρήση φλεβοτομίας, ενώ φυσικοθεραπευτικά γινόταν χρήση φυτικών ουσιών με τη μέθοδο επιθεμάτων και καταπλάσμάτων στην περιοχή των νεφρών,¹⁵ εκ παραλλήλου με λουτροθεραπεία. Φαρμακευτικά, χορηγούνταν σκευάσματα χημικών (*σκωρία, κόμι, όπιο, κωδεΐνη*) και φυτικών ουσιών (*περικοκλάδι, ρόδι, αγριοβασιλικός, αγγουριά, ψαλιδόχορτο*). Οι ουσίες αυτές χορηγούνταν με τη μορφή αφεψημάτων, ενεμάτων και σιροπιών. Η παχυσαρκία αντιμετωπιζόταν με φαρμακευτική αγωγή,²¹ άσκηση και λουτροθεραπεία.⁷ Ο Γαληνός ήταν ένας από τους ιατρούς που σύνδεσε ευθέως την υγεία με την άψογη σωματική κατασκευή. «... ούτε γάρ υγιαίνει τις ύμων αν δόξειε την γ' άκριβώς άμεμπτον υγείαν ούκ έχω ούτ' άμεμπτως κατασκευάσθαι το σώμα...». Διευκρινίζει δε εννοώντας άψογη κατασκευή «...ούτω δέ και κατασκευήν έχειν σώματος άμεμπτον, όταν μήθ' υπό των έξωθεν αίτιων έτοιμως εις νόσον άγηται μήθ' υπό των έξ αυτού...», αποσαφηνίζοντας ότι μία από τις αιτίες που προέρχονται από το ίδιο το σώμα είναι «...ή περι τας των στίων ποιότητας, ή ποσότητας ή καιρούς άμαρτάνοντας...».²⁵ Ο Γαληνός κάνει άμεση σύνδεση της υγείας με το σωματικό βάρος, την περίσσεια του οποίου αντιμετωπίζει με το λουτρό και την άσκηση.²⁶ Το ειδικό διαιτολόγιο περιελάμβανε σκόρδο, κρεμμύδι, πράσο, κριθάρι, μπιζέλια, ψάρι, λευκό κρασί, μέλι, σύκα, καρύδια και αμύγδαλα.¹⁴ Φυσικοθεραπευτικά εφαρμόζονταν τρίψεις,²⁶ ενώ ο Ορειβάσιος εφαρμόζε και την κολύμβηση.^{14,27} Τη συνιστούσε ως καλοκαιρινή άσκηση επειδή αδυνατίζει, τονώνει και λεπταίνει το σώμα.²⁸ Στη θεραπεία κατά της παχυσαρκίας χρησιμοποιούσαν και φλεβοτομία.²⁹

Καρδιολογία. Οι καρδιακές αρρυθμίες απαντιόνταν με τους όρους *τροπή σφυγμού, ανώματος και άτακτος σφυγμός* κ.ά.³⁰ Αντιμετωπιζόταν με ειδική δίαιτα, φλεβοτομία και φαρμακευτική αγωγή, η οποία είτε χορηγείτο από το στόμα¹⁵ είτε προκάρδια με μορφή εμπλάστρων.⁶ Τα νοσήματα των στεφανιαίων αγγείων αναφερόταν ως *άλγος καρδιάς ή καρδιαλγία*.⁷ Θεραπευτικά, χορηγούνταν φαρμακευτικά σκευάσματα φυτικής κυρίως προέλευσης, όπως το *γλυκύ*,

που αποτελείται από ξύδι, μάραθο, αλόη και μέλι.²¹ Χημικά σκευάσματα αναφέρονταν από τον Αέτιο, ο οποίος σύστηνε τη χημική ουσία *άσφαλο*⁷ και ο Μιχαήλ Ψελλός που χορηγούσε *χρυσόπρασο λίθο*.³² Με τους όρους *ατονία καρδιάς* και *αδυναμία καρδιάς* απαντάται το νόσημα της καρδιακής ανεπάρκειας.⁶ Αντιμετωπιζόνταν με καρδιοτονωτικά φάρμακα, όπως το *άμπαρ*, που ήταν εκχυλίσματα μήλου και καρυόφυλλου.⁸ Ακόμη, χρησιμοποιούσαν την τεχνική της φλεβοτομίας,¹³ έκαναν υποκαπνισμούς, τρίψεις στις κνήμες και χορηγούσαν διουρητικά σκευάσματα για μείωση των οιδημάτων.⁶ Η υπέρταση απαντάται με τον όρο *πληθώρα*,²¹ και αντιμετωπιζόταν με φλεβοτομία, ειδική διαίτα η οποία εστιάζόταν στην αποφυγή αλμυρών και λιπαρών τροφών, καθώς και με χορήγηση φαρμάκων φυτικής προέλευσης. Αυτά χορηγούνταν από του στόματος και αποτελούνταν συνήθως από *μέλανα ελλέβορο*, *νίτρο Αλεξανδρινό*, *κολοκύθα* κ.λπ.⁷

Νευρολογικά νοσήματα. Η νόσος του Parkinson⁶ κατά τον Παύλο Αιγινήτη οφειλόταν στις αδυναμίες των νεύρων, την επίδραση των ψυχρών χυμών και την κατανάλωση κρασιού.³¹ Θεραπευτικά, εφαρμοζόταν φυσικοθεραπεία, λουτροθεραπεία, υποκαπνισμός και φαρμακευτική αγωγή, με βάση το *καστόριο*.⁶ Το εγκεφαλικό επεισόδιο οριζόταν κατά τον Παύλο Αιγινήτη ως αποπληξία και εμφανιζόταν: «...πάντων τῶν κατὰ τὸ σῶμα μορίων ἀπολεσάντων τὴν τέ κίνησιν ἅμα καὶ τὴν αἴσθησιν, ἀποπληξία τὸ πάθος καλεῖται...». ¹² Η θεραπεία του έγκειτο στο ειδικό διαιτολόγιο, στη λουτροθεραπεία, στις εισπνοές, στους υποκαπνισμούς και στα φάρμακα.⁶ Η απώλεια μνήμης αντιμετωπιζόταν με λουτροθεραπεία,²² φάρμακα και διαίτα.¹² Η ημικρανία «...λέγεται, ὅταν τὸ ἥμισυ μέρος τῆς κεφαλῆς ἀλγῶσι μόνον, τὸ δεξιὸν ἢ τὸ ἀριστερόν...»,¹⁵ και αντιμετωπιζόταν με υγιεινοδιαιτητική αγωγή, χορήγηση φαρμάκων, λουτροθεραπεία, φυσικοθεραπεία αρτηριοτομία και φλεβοτομία.⁶ Επιληψία «...ὅταν πεσῶν τίς ἐξαίφνης σπᾶται καὶ ἀφρίζει...»¹⁵ Η νόσος αντιμετωπιζόταν με διαίτα, φλεβοτομία¹⁵ και φαρμακευτική αγωγή, με τα πλέον διάσημα σκευάσματα την *ιέρὰ Γαληνοῦ* και την *ιέρὰ Αρχιγένους*.⁶ Από τον Αέτιο προτείνονταν αφεψήματα, διουρητικά και διάφορα χημικά σκευάσματα.⁷

Νοσήματα των νεφρών. Ο Ορειβάσιος αναφέρει τον όρο *νεφριτικός* για να υποδηλώσει τη νεφρίτιδα.⁶ Για τη θεραπεία χρησιμοποιούνταν το λουτρό και η φυσικοθεραπεία σε συνδυασμό με φάρμακα, επιθέματα και ειδική διαίτα.⁷ Η φαρμακευτική αγωγή χορηγείτο από του στόματος με μορφή σιροπιών, όπως *σπέρμα κροκοδειλίου* ή με τη μορφή υποκλυσμών από φυτικά εκχυλίσματα, όπως *ζουλάπιον*.^{6,7} Για την αντιμετώπιση της νεφρολιθίασης, ο Αέτιος συνιστούσε φλεβοτομία, διαιτητικούς περιορι-

σμούς επί των τροφών που ευνοούσαν τη δημιουργία νεφρόλιθων και διουρητικά φάρμακα.^{7,13} Για τη διάλυση του λίθου χρησιμοποιείτο η *διά λίθου έμπλαστρος των Περσών*.⁶ Λιθοτριπτικά φάρμακα χρησιμοποιούσε και ο Ορειβάσιος για την καταστροφή του νεφρόλιθου.¹⁴ Για τη λιθίαση της ουροδόχου κύστης εφαρμοζόταν συντηρητική και χειρουργική θεραπεία. Η συντηρητική αγωγή περιελάμβανε τη χρήση *οφίτη λίθου*,⁶ ο οποίος «...πινόμενος μετ' οίνου λευκού και λεπτού, τους εν κύστει λίθους θρίπτει...». ⁷ Εκτός από τον οφίτη λίθο χρησιμοποιούσαν ευρύτατα και βότανα, τα οποία πρόσφεραν επικουρική βοήθεια για την αφαίρεση του λίθου με χειρουργική τεχνική. Η χειρουργική θεραπεία αναφερόταν από την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο³² και ο Αέτιος παρεμβαίνει με συγκεκριμένη τεχνική.⁷ Με φυτικά παρασκευάσματα αντιμετωπιζόταν η επίσχεση των ούρων από το Συμεών Σηθ, ο οποίος χρησιμοποιούσε σέλινο και απήγανο,⁸ ο Μιχαήλ Ψελλός ανέφερε χειρουργική παρέμβαση για την αποκατάσταση της ακράτειας, ενώ, αντίθετα, ο Αέτιος χορηγούσε διά της ουρήθρας φυσικές, χημικές και ζωικές ουσίες για να διευκολύνει την ούρηση.⁷

Κακοήθειες. Περιλαμβάνονταν οι όροι *καρκινώματα*, *καρκινώδεις όγκοι*, *κακοήθη έλκη*, *κακοήθεις μέλανες*.⁶ Η διάγνωση της κακοήθειας γινόταν είτε από τα χαρακτηριστικά του όγκου²¹ ή από μια σειρά διαγνωστικών εξετάσεων, όπως η ουροσκοπία, η παρακέντηση, η εξέταση κοπράνων και η εξέταση *διά διόπτρας*.^{6,33} Η θεραπευτική αντιμετώπιση της κακοήθειας γινόταν με δύο τρόπους: με χειρουργική και συντηρητική θεραπεία. Η χειρουργική θεραπεία περιελάμβανε εκτομή του όγκου,¹⁵ ενώ η συντηρητική θεραπεία τη φλεβοτομία, την κάθαρση, την ειδική διαίτα, τη φαρμακευτική αγωγή και τη φυσικοθεραπεία.⁶ Η φλεβοτομία αποτελούσε μέθοδο εκλογής για την απαλλαγή του οργανισμού από το μελαγχολικό χυμό, ο οποίος ευθυνόταν για τη νόσο.⁷ Για την κάθαρση του σώματος χρησιμοποιούσαν ακόμη ισχυρά φαρμακευτικά σκευάσματα με βάση τον *ελλέβορο*,⁶ με τα οποία προκαλούσαν ισχυρούς εμέτους, άφθονους ιδρώτες και κενώσεις,⁷ που σκοπό είχαν την αποβολή του πάσχοντος χυμού από το σώμα του ασθενούς. Για τη θεραπεία των κακοήθων ελκών χρησιμοποιούσαν φάρμακα με τη μορφή εμπλάστρων.¹³

Ορθοπαιδική. Τα κατάγματα διακρίνονταν σε απλά και επιπλεγμένα και ανάλογα με τη μορφή τους ήταν και η θεραπεία τους.⁶ Η αντιμετώπιση των απλών καταγμάτων γινόταν με ακινητοποίηση και επίδεση.¹⁵ Η πώρωση του κατάγματος προήγετο με χρήση διαφόρων ζωικών, χημικών και φυτικών ουσιών, οι οποίες χρησιμοποιούνταν με τη μορφή εμπλάστρων, αλειμμάτων ή επιθεμάτων.¹⁴ Για τη στήριξη του κατεαγόντος σκέλους, την ακινητοποίησή

του και την προαγωγή της διαδικασίας της πύρωσης του οστού χρησιμοποιείτο ειδικό ορθοπαιδικό μηχανήμα από τον Ορειβάσιο, το μηχανικόν γλωσσοκόμον ὄργανον³⁴ και από τον Αέτιο ειδικά καταπλάσματα για πύρωση και αποκατάσταση.⁷ Για ασηψία στο επιπεπλεγμένο κάταγμα χρησιμοποιούσαν την *αφλέγμαντο κηρωτή*, την *τετραφάρμακο*, το ξύδι και διάφορα χημικά σκευάσματα. Ακόμη, συνίστατο υγιεινοδαιτητική αγωγή και φλεβοτομία.⁸ Κατά το Λέοντα τον Ιατροσοφιστή «...*ἐξάρθημα λέγεται ὅταν τά ἤρμωσμένα ὀστά παρακινήθῃ, οἷον ὁ πῆχυς ἐκ τοῦ βραχίονος, εἰ δέ ἔτι ἔπ' ὀλίγον μεταστῆι, λέγεται παράρθημα...*», το οποίο αντιμετωπιζόταν με καταπλάσματα, φυσικοθεραπεία και τρίψεις.¹⁵ Η ισχιαλγία απαντάτο με τον ὄρο *ισχιάς*.¹² Η θεραπεία της περιελάμβανε φάρμακα, φυσικοθεραπεία, λουτροθεραπεία, κάθαρση και φλεβοτομία. Φαρμακευτικά από του στόματος χορηγούσαν *ελλέβορο*,³⁵ *δροσάτον* και *αντίδοτον Μιθριδάτου*.⁶ Ακόμη γινόταν θεραπεία διά υποκλυσμού φυτικών εκχυλισμάτων.⁹ Μέρος της αποκατάστασης ήταν η λουτροθεραπεία και η φλεβοτομία, που κατά τον Αέτιο «...*γρήγορα θεραπεύει...*».³⁶

Παιδιατρική. Τα νοσήματα της παιδικής ηλικίας κατά τη βυζαντινή εποχή ήταν περίπου τα ίδια με σήμερα, ενώ κάποια έχουν μειωθεί λόγω της βελτίωσης των συνθηκών υγιεινής και διατροφής.¹⁸ Έτσι, στα εξανθηματικά νοσήματα, στο θηλασμό, στα νοσήματα του αναπνευστικού και του νευρικού συστήματος και στην υγιεινοδαιτητική αγωγή των παιδιών, εστιαζόταν ο τομέας της Παιδιατρικής.⁶ Για τα εξανθηματικά νοσήματα, ο Αέτιος σύστηνε λουτρά και επιθέματα. «...*Περὶ ἐξανθημάτων παιδίων... τὰ νήπια διαφόροις περιπίπτει νοσήμασιν, ὥστε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἐξανθήματα, καὶ φλυκταίνας καὶ κάθυγρα ἔλκη τῆς ἐπιφανείας γίνεσθαι... λούομεν δὲ αὐτοὺς ἀφεψίματι ρόδων...*».⁷ Η πρώτη τροφή του βρέφους ήταν το μέλι και ο χρόνος έναρξης του θηλασμού ήταν το διάστημα από την 3η–5η ημέρα από τη γέννηση.¹⁸ Σε περίπτωση αδυναμίας θηλασμού από τη μητέρα, το θηλασμό αναλάμβανε τροφός, η *πιθή*.^{7,18} Ο θηλασμός διαρκούσε μέχρι την ηλικία των 2 ετών και ακολουθούσε βαθμιαίος απογαλακτισμός.¹⁸ Για την αντιμετώπιση του βήχα χορηγούνταν *καραμέλες* (παστίλιες), οι οποίες περιείχαν φυτικά εκχυλίσματα.⁷ Για τη θεραπεία του βρογχικού άσθματος χορηγούνταν *σιρόπια* με φυτική και χημική σύσταση.⁶ Για τη θεραπεία της υδροκεφαλίας συστήνονταν χειρουργική και συντηρητική αντιμετώπιση.^{7,23} Στα παιδιά απαγορευόταν η χρήση υπναγωγών φαρμάκων, προτεινόταν αθλοπαιδιές από τον Αέτιο «...*ἀνεσις και ἰλαρότητα γυμνασίων...*»,⁷ ενώ αναφέρονταν και οι υγιείς επιδράσεις της διαβίωσης στην εξοχή.¹⁸

Πνευμονολογικά νοσήματα. Αναφέρονταν με τους ὄρους *άσθμα*, *πνευμονία*, *φύμα πνεύμονος* (φυματίωση),

κατάρρους (κοινό κρυολόγημα) και *καρκίνος πνεύμονα*.⁶ Οι πάσχοντες από άσθμα ονομάζονταν *ασθματικοί*, *ορθίως δυσπνούντες* ή *ορθοπνοϊκοί*.¹² Για τη θεραπεία χρησιμοποιούνταν φάρμακα (ζωικά, φυτικά και χημικά), ενώ τονιζόταν η διαβίωση σε υγιεινό χώρο.⁷ Επίσης, γίνονταν εισπνοές με τη μορφή του υποκαπνισμού,⁸ χρησιμοποιούνταν επιθέματα για την ανακούφιση των συμπτωμάτων, καθώς και λουτροθεραπεία.²² Για την πνευμονία γινόταν χρήση *ισπαχάτη λίθου*, φλεβοτομίας και αφεψημάτων.¹⁴ Η φυματίωση «...*ἐστὶν ἔλκος ἐν πνεύμονι...*»^{20,35} και εκδηλωνόταν με *καχεξία* και αιματηρά πτύελα,¹² ενώ χρησιμοποιούνταν φάρμακα σε μορφή σιροπιών, αντιδότην ή εμπλάστρων για την ανακούφιση του ασθενούς.⁶ Εκτός της φαρμακευτικής αγωγής, προτεινόταν η διαβίωση σε ορεινή περιοχή⁷ και η συχνή κατανάλωση *όνειου γάλακτος* (γαϊδουρινού).¹⁵ Το κοινό κρυολόγημα αντιμετωπιζόταν με ειδική διαίτα, λουτροθεραπεία, εισπνοές και φάρμακα⁶ και η κακοήθεια του πνεύμονα με παρακέντηση θώρακα για την αφαίρεση του πλευριτικού υγρού²¹ και με έμπλαστρα.¹²

Ρευματολογία. Περιλαμβάνονταν ασθένειες με το γενικό ὄρο *αρθρίτιδες*, αλλά οι ιατροί της περιόδου κάνουν διάκριση μεταξύ των διαφόρων μορφών:²⁰ «...*Περὶ ἀρθρίτιδος και ποδάγρας και ἰσχιάδος. Ἀρθρίτις γίνεται, ὅταν φλέγμα μυζῶδες, ἢ χολὴ ἐπιρρέυση ἐν τοῖς συνδέσμοις τῶν ἄρθρων, καὶ εἰ μὲν εἰς ὅλα τὰ ἄρθρα γένηται, λέγεται ἀρθρίτις, εἰ δὲ εἰς τοὺς πόδας, λέγεται ποδάγρα· εἰ δὲ εἰς τὴν κοτύλην, λέγεται ἰσχιάς...*».¹⁵ Διαχωρισμό κάνει και ο Αέτιος, αναφέροντας ότι «...*ποδάγρας και ἀρθρίτιδος ἐστὶ πλεονεξία πινός χυμοῦ, καταλαμβάνουσα τὴν πάσχουσα διάρθρωσιν, ἣς πληρωθείσης συμβαίνει τείνεσθαι τοῖς παρακείμενοις νευρώδωσι σώμασι και τούτω γίνεσθαι τὴν οδύνην...*». Ο γενικός ὄρος *αρθρίτις*, πιθανότατα να οφειλόταν στον τρόπο δημιουργίας του νοσήματος, ο οποίος ήταν η υπερπαραγωγή κάποιου χυμού που καταλάμβανε την άρθρωση και προκαλούσε την επώδυνη συμπτωματολογία.⁷ Η θεραπεία των αρθρίτιδων σκοπό είχε την απομάκρυνση του παθολογικού χυμού που προκαλούσε τα προβλήματα στην άρθρωση.⁶ Για να επιτευχθεί αυτό γινόταν *φλεβοτομία*, *υποκαπνισμός*, *κάθαρσις του σώματος*, ενώ χορηγούνταν αντιρευματικά φάρμακα και αντίδοτα.^{6,36} Η φυσικοθεραπευτική αντιμετώπιση περιελάμβανε *μαλάξεις* και λουτροθεραπεία, με φυτικά εκχυλίσματα βοτάνων.⁷ Ακόμη και η ηλιοθεραπεία ήταν ευεργετική, καθώς και η διαμονή σε παραθαλάσσιες περιοχές.⁶ Οι δαιτητικοί περιορισμοί της νόσου επέβαλαν αποχή από το κρέας, το κρασί, συγκεκριμένους ξηρούς καρπούς και λαχανικά (όπως κρεμμύδι, σκόρδα, πράσα κ.λπ.) και εντόσθια. Ακόμη, συστήνονταν η αποχή από τις σεξουαλικές σχέσεις. Φαρμακευτικά, χορηγούνταν

σκευάσματα που περιείχαν κολχικίνη και τοπικά στην πάσχουσα περιοχή τοποθετούνταν επιθέματα από κύπρο και πήγανο.⁶

Λοιμώδη νοσήματα. Σε αυτά περιλαμβάνονταν: λέπρα, πανώλης, λύσσα, χολέρα, τέτανος και τριταίος-τεταρταίος πυρετός. «...*Λέπρα γίνεται επί χυμῶ διαβρωτικῶ, ὅθεν καὶ λεπιδες ἀποπίπτουσιν ἔστι δὲ τὸ πάθος, εἰ κατακρατήρησιν ἀνίατον...*».^{15,20,21} Η λέπρα ονομαζόταν και ελεφαντίασις. Ο Αέτιος συνιστούσε τη χρήση ενός αφειψήματος από σταυροβότανο, το οποίο δρούσε προληπτικά έναντι της νόσου. Για την πρόληψη της μετάδοσης της νόσου επικρατούσε η άποψη της απομόνωσης των πασχόντων σε ειδικούς χώρους μακριά από τις πόλεις.⁷ Η Εκκλησία (διά των Πατέρων Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Νύσσης και Ιωάννου του Χρυσοστόμου) αναφέρεται στη δυστυχία των λεπρών και φροντίζει για την ίδρυση των πρώτων χώρων περίθαλψης.⁶ Για την προστασία από την πανώλη χορηγείτο φάρμακο από το Νικόλαο Μυρεψό, το οποίο αποτελείτο από φυσικές και χημικές ουσίες.²⁰ Η λύσσα αναφερόταν ως *υδροφοβικόν πάθος*⁷ και χορηγείτο προληπτική και θεραπευτική αγωγή, η οποία «...*προφυλάσσει... τῷ ὑδροφοβικῷ πάθει καὶ τοὺς ἤδη περιπεπτοκώτας ἀνασώζει...*».⁷ Διάφορες φαρμακευτικές συνταγές χορηγούνταν για την αντιμετώπιση της νόσου. Από το Νικόλαο Μυρεψό συστηνόταν *θηριακή του Ανδρομάχου*,⁶ ενώ ο Συμεών Σηθ χρησιμοποιούσε ένα κατάπλασμα, το οποίο ήταν από «...*ἀγριο δυόσμο, τριμμένο με ἀλάτι...*»⁸ για τη θεραπεία. Στη χολέρα αναφερόταν η πλειονότητα των ιατρών. Η αφυδάτωση που προκαλείτο από τους εμέτους αντιμετωπιζόταν με χορήγηση υγρών, με θεραπευτικούς υποκλυσμούς, υγιεινοδιαιτητική αγωγή, λουτροθεραπεία και φάρμακα.⁶ Ο τέτανος περιγραφόταν ως σπασμός και διακρινόταν σε εμπροσθότονο και οπισθότονο. «...*Ὁ δὲ τέτανος σπασμός τις ὦν καὶ αὐτός, ... ὅτε μὲν εἰς τὸ πρόσω τείνεται τὰ μόρια τοῦ σώματος, λέγεται τὸ πάθος ἐμπροσθότονος, ὅταν δὲ εἰς τοῦπίσω, καλεῖται ὀπισθότονος...*».¹² Θεραπευτικά, γινόταν φλεβοτομία και υποκλυσμός με φυτικά εκχυλίσματα.⁶ Η ευλογιά περιγραφόταν ως *λοιμική φλυκταίνουσα*³⁷ και αντιμετωπιζόταν με *είλιγμα*⁶ φυτικής προέλευσης. Κατά το Ραζή, η ευλογιά περιγραφόταν ως «...*συνεχῆς πυρετός, οδύνη, κνησμός...*».³⁸ Η θεραπευτική παρέμβαση έγκειτο στην καθαριότητα των δερματικών βλαβών, στη φλεβοτομία και στην ψύξη του σώματος.⁶

Συμπεράσματα

Από τη διερεύνηση των πηγών της συγκεκριμένης

περιόδου προκύπτει ότι οι Βυζαντινοί είχαν επαρκείς γνώσεις για τις ασθένειες και εφαρμόζαν μια πλειάδα φαρμακευτικών και όχι μόνο παρεμβάσεων, για την ίαση. Οι γνώσεις και οι πρακτικές είχαν κληρονομηθεί από την αρχαιοελληνική Ιατρική, καθώς τα ιατρικά συγγράμματα, στα οποία βασίστηκε η βυζαντινή Θεραπευτική στηρίχθηκαν στον Ιπποκράτη και οι μεταγενέστεροι ιατροί, όπως ο Γαληνός, ο Αέτιος από την Άμιδα και ο Αλέξανδρος από τις Τράλλεις, στηρίχθηκαν βιβλιογραφικά στο Ιπποκρατικό corpus. Όλοι οι ιατροί της βυζαντινής περιόδου, και ειδικά μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ., μετέφεραν σχεδόν αυτολεξεί τις γνώσεις και τις παρατηρήσεις των αρχαίων Ελλήνων ιατρών, με αποτέλεσμα να μεταφερθούν περίπου αυτούσιες οι εν λόγω θεραπευτικές μέθοδοι ίασης. Ακόμη και η θαυματουργική Ιατρική μεταφέρθηκε και υιοθετήθηκε σταδιακά από τη χριστιανική θρησκεία και τη βυζαντινή κοινωνία, αφού προηγουμένως υπέστη τροποποιήσεις στα σύμβολα, στις τακτικές και το τελετουργικό.

Τα νοσήματα στη βυζαντινή Θεραπευτική ήταν ταξινομημένα ανάλογα με τα συστήματα, στα οποία εμφανίζονταν. Οι πρακτικές αποκατάστασης ήταν απόλυτα εξειδικευμένες για κάθε τύπο νοσήματος. Παρόλα αυτά, υπήρχε μια γενική θεραπευτική προσέγγιση, κοινή στην πλειονότητα των ασθενειών, όπως ο διατροφικός περιορισμός, η χρήση ορισμένων φαρμακευτικών ουσιών, η άσκηση και η λουτροθεραπεία. Αξιοσημείωτο γεγονός αποτελεί η θεραπευτική χρήση της άσκησης στην αντιμετώπιση των νοσημάτων (βασισμένη στην αρχαιοελληνική Ιατρική), με εκτενείς και εξειδικευμένες αναφορές για το εκάστοτε προτεινόμενο είδος. Ακόμη και οι φυσικοθεραπευτικές μέθοδοι, οι οποίες συμβάλλουν επικουρικά στη θεραπεία μεταφέρονται σχεδόν αυτούσιες από την αρχαιοελληνική Ιατρική και εφαρμόζονται χωρίς ιδιαίτερες παραλλαγές στη βυζαντινή Θεραπευτική, απαλλαγμένες από την αρχαιοελληνική αίγλη.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί και η καθολική αποδοχή του λουτρού ως μέσο ίασης και προαγωγής της υγείας, με τα λουτρά να αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της βυζαντινής Θεραπευτικής.

Παρουσιάζεται μια συνέχεια σε βασικές θεραπευτικές πρακτικές, παρά τις επιστημονικές εξελίξεις και το διαφορετικό κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτιστικό πλαίσιο της αρχαιοελληνικής και της βυζαντινής περιόδου. Υπήρχε εξέλιξη και προαγωγή στη θεραπευτική αντιμετώπιση και την προσέγγιση της υγείας και της ασθένειας κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων, κάποια στοιχεία από τα οποία κληροδοτήθηκαν στις ημέρες μας.

ABSTRACT

Treatment of Diseases in the Byzantine Era

Nicolaos Stavrakakis

RN, MSc, Regular Pulmonary Clinic, "Venizeleio" General Hospital, Herakleio, Crete, Greece

Introduction: During the Byzantine Empire (330-1453), medical knowledge and practice, based on ancient traditions, gradually evolved and were improved upon by the Byzantine physicians and applied throughout the Byzantine territory. The Byzantine medicine was not only related to the prevention and diagnosis of disease but also targeted treatment and rehabilitation. **Aim:** To explore methods of healing and practices related to rehabilitation during the Byzantine era. **Method:** Literature search was made from December 2012 until May 2013 for Greek and international literature, mainly in the databases PubMed and TLG, and selected articles and texts were retrieved by the method "hand search". **Results:** According to the selected literature, a large number of diseases were already known in the Byzantine period. The main diseases covered by Byzantine medicine were: Diseases of the blood, gastrointestinal disease, gynaecological conditions, dermatological and endocrine conditions, cardiac, neurological and kidney diseases, malignancies, orthopedic problems, paediatric diseases, pulmonary, rheumatological, and infectious diseases, etc. For the management of these conditions a variety of specialized therapeutic interventions and practices were available, aimed at healing and rehabilitation of the sufferers. In addition to specific medication, the healing methods included sanitary and dietary intervention and physiotherapy, which were often common for several health problems. **Conclusions:** With modifications of the ancient therapeutic practices, the traditions of healing of diseases persisted and evolved in Byzantine medicine and were implemented throughout the empire. The evolution of medical practice under the Byzantine doctors gradually promoted the quality of treatment and improved the health status and survival of the inhabitants of the Byzantine territory.

Key-words: Byzantine Empire, Byzantine medicine, Byzantine physicians, Byzantine therapeutics

✉ **Corresponding Author:** Nicolaos Stavrakakis, P.O. Box 621, GR-715 00 Kokkini Hani, Herakleion, Crete, Greece, tel.: +30 6974 740 046, e-mail: nstavrakakis@hotmail.com

Βιβλιογραφία

1. Miller T. *Η γέννησις του νοσοκομείου στη Βυζαντινή αυτοκρατορία*. Μετάφραση: Κελερμένος Ν. Αθήνα, Εκδόσεις Βήτα, 1998.
2. Μεντής ΑΦ, Καραρίζου Ε. Η διαλεκτική μεταξύ Ιατρικής και Θεαμάτων στην Ανατολική Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. *Αρχ Ελλ Ιατρ* 2011, 28:561–568.
3. Αγγελίδη ΧΓ. Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία & Τέχνες* 2007, 103:14–19.
4. Κουρκούτα Λ. Η Νοσηλευτική στο Βυζάντιο (Διαδοκική Διατριβή). Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1990.
5. Gautier P. Le typon du Christ Sauveur Pantocrator. *Revue des Études Byzantines* 1974, 32:1–145.
6. Ευτυχιάδης Α. *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν Θεραπευτικήν*. Αθήνα, Εκδόσεις Παρισιάνος, 1983.
7. Aetii Amideni. Libri medicinales. In: *Corpus medicorum Graecorum, VIII*. Lipsiae, Olivieri A, 1935: I–IV.
8. Σηθ Σ. *Σύνταγμα κατά στοιχείον περί τροφών δυνάμεων, συγγραφέν παρά Συμεώνος μαγίστρου του Σηθί και δοθέν Μιχαήλω τῷ βασιλεῖ*. Lipsiae, Teubneri BG, 1868.
9. Πρόδρομος Θ. Στίχοι κατά ιατρικήν επιστήμην εις τους ΙΒ' μῆνας. Στο: *Physici et medici Graeci minores*. Berlin, Ideler, 1841.
10. Psellus M. *Pselli de victus ratione ad Constandinum Imperatorem libri*. Basileae, 1529: I–II.
11. Αέτιου Αμιδηνού. *Λόγος τρισκαιδέκατος: Περί δακνόντων ζώων και ιοβόλων*. Αθήνα, Ζερβός, 1906.
12. Παύλου Αιγινήτου. *Βιβλία επτά*. Aldus Venetiis, 1528.
13. Αέτιου Αμιδηνού. *Λόγος ένατος: Περί των κατά το στόμα της κοιλίας παθών και αυτής της κοιλίας και εντέρων*. Αθήνα, Ζερβός, 1911.
14. Oribasii. *Collectionum medicarum reliquiae*. Leipzig et Berlin, Raeder, 1928.
15. Λέοντος Φιλοσόφου. *Σύνοψις Ιατρικής*. Στο: *Anecdota Medica Graeca*. Ermerins, Lugduni Batavorum, 1840.
16. Αέτιου Αμιδηνού. *Λόγος δέκατος έκτος: Περί των εν μήτρα παθών*. Αθήνα, Ζερβός, 1911.
17. Προκόπιος. *Ανέκδοτα*. Αθήνα, Εκδόσεις Άγρα, 2010.
18. Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε. Η Παιδιατρική στο Βυζάντιο. *Αρχ Ελλ Ιατρ* 2000, 17:326–331.
19. Λασκαράτος Ι. Νοσήματα βυζαντινών αυτοκρατόρων (Διαδοκική Διατριβή). Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1995.
20. Χρόνη Μ. Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα. Συμβολή στη μελέτη των αντιλήψεων για τις ασθένειες και τις θεραπείες τους στο Βυζάντιο. *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 2010, 20:143–194.
21. Alexandri Tralliani. *Therapeutica*. In: *Medici libri duodecim*

- Graeci et Latini*. Basileae, 1556:I–XII.
22. Ψελλός Μ. Περί λουτρού. Στο: *Physici et medici Graeci minores*. Berolini, Ideler, 1841:193.
 23. Αέτιου Αμιδηνού. *Λόγος πεντεκαιδέκατος: Περί οίδημάτων, έμφυσημάτων, σκίρρων και χοιράδων, άθερωμάτων και τών παραπλησίων και περι έμπλάστων ποικίλων*. Αθήνα, Ζερβός, 1901.
 24. Pedanii Dioscorides. *De materia medica*. Lipsiae, Sprengel, 1829.
 25. Ρούφου Εφεσίου. *Περί των εν κύστει και νεφροίς παθών*. London, Clinch, 1726.
 26. Γαληνός. *Υγιεινά Ζ*. Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.
 27. Haslam D. Obesity: A medical history. *Obes Rev* 2007, 8(Suppl 1):31–36.
 28. Polychronopoulos E, Eftychiades A, Panagiotakos DB, Chrysohoou C, Toutouzas P, Marketos S. Obesity in byzantine and in modern era from a public health perspective. *Cen Eur J Public Health* 2004, 12:228–230.
 29. Κουζής Α. *Ορειβασίου, ιατρικά συναγωγά προς Ιουλιανόν τον βασιλέα*. Αθήνα, Βασιλικόν Τυπογραφείον, 1909.
 30. Oribasii. *Synopsis ad Eustathium filium*. Leipzig/Berlin, Reader, 1926.
 31. Θεόφιλος Βασιλικός Πρωτοσπαθάριος και Αρχίατρος: Περί σφυγμών. Στο: *Anecdota medica Graeca*. Ermerins, Lugduni Betavorum, 1840.
 32. Aegineta P. *The seven books*. London, Adams, 1846:I–III.
 33. Pardalidis N, Tsiamis C, Diamantis A, Andriopoulos N, Sofikitis N. Methods of lithotripsy in ancient Greece and Byzantium. *J Urol* 2007, 178:1182–1183.
 34. Λιάππα Σ, Σαρκαλούσος Π. Η ουροσκοπία και η εξέλιξή της. Εφαρμογές Κλινικής Μικροβιολογίας. Εργαστηριακή Διαγνωστική 2008, 13:255–264.
 35. Ορειβασίου. Πραγματεία προς Ευστάθιον υιόν. Στο: *Patrologia Graeca*. Αθήνα, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, 2000:103.
 36. Αέτιου Αμιδηνού. *Λόγος δωδέκατος: Περί ισχιάδος και ποδάγρας και αρθρίτιδος*. Παρίσι, Κωστομοίρος, 1892.
 37. Μαυρουδής Α, Κοτζάμπαση Σ. Μια βυζαντινή ιατρική επιστολή για τη θεραπεία της ποδάγρας. *Ελληνικά* 2007, 57:271–317.
 38. Τσιάμης Κ, Λασκαράτος Ι. Περιπτώσεις ευλογιάς στο Βυζάντιο. *Αρχ Ελλ Ιατρ* 2002, 19:179–186.